

Наиболее существенных **выводов** два: на смену тезису овладения культурой в теории и практике образования и воспитания в свете педагогической и философской антропологии приходит приобщение к ней, требующее диалогической культуры, во-первых, и учёта факторов инерции в культуре, которые не позволяют просто отбросить предшествующий опыт коллективизма. Экспериментальный характер новых педагогик востребован и ждёт практического применения.

Эксперименты неизбежны и у нас – важно только, чтобы от них выигрывал человек.

ЛИТЕРАТУРА

1. Макаренко А.С. Переписка с А.М. Горьким // Макаренко А.С. Собрание сочинений: В 5 т. – М.: Правда, 1971. – Т. 5. – 511 с.
2. Сухомлинский В.А. Как воспитать настоящего человека // Сухомлинский В.А. Избранные произведения: В 5 т. К.: Радянська школа, 1979. – Т. 2. – 719 с.
3. Фрейре П. Педагогіка пригноблених. – К.: Юніверс, 2003. – 133 с.
4. Фрейре П. Формування критичної свідомості. – К.: Юніверс, 2003. – 189 с.

УДК 371.215

Г.І. Іванюк

Інститут педагогіки АПН України (м. Київ)

РЕАЛІЗАЦІЯ ІДЕЙ ПЕДАГОГІЧНОЇ СИСТЕМИ А.С. МАКАРЕНКА У ПРАКТИЦІ РОБОТИ АВТОРСЬКИХ ШКІЛ В УКРАЇНІ ПІ ПОЛОВИНИ ХХ ст.

У статті автор простежує реалізацію гуманістичних ідей педагогічної системи А.С. Макаренка в практиці функціонування авторських шкіл в Україні II пол. ХХ ст. Зокрема розглядається розвиток теорії трудового виховання А.С. Макаренка в практичній діяльності українських педагогів В.О. Сухомлинського, І.Г. Ткаченка, О.А. Захаренка та В.М. Сиволюба.

In present article we find the review of pedagogical system by A. Makarenko humanistic components' implementation in author schools' practical activities in Ukraine (since the middle of XX century till 2000). Especially author describes development of the labour study theory, created by A. Makarenko, in practice by ukrainian pedagogues V. Suhomlyns'kyj, I. Tkachenko, A. Zaharenko and V. Syvolob.

Ідеї педагогічної системи А.С. Макаренка свого часу викликали багато суперечок, однак не залишали байдужими його наступників на педагогічній ниві – прибічників гуманістичної педагогіки, які, відкидаючи ідеологічні нашарування, докопувались до суті вчення великого педагога. У практиці керування трудовими колоніями А.С. Макаренко розробив

теорію колективного виховання і запровадив практичну систему її втілення. Сам він про розроблені ним принципи говорив: «Моїм основним принципом ...завжди було: якомога більше вимог до людини, але разом з тим якомога більше поваги до неї... Причому я не вважаю, що потрібно виховувати окрему людину, я вважаю, що потрібно виховувати цілий колектив» [5, 203 – 207; 6, 123 – 203].

Саме положення про виховання в колективі й через колектив було найважливішим у педагогічній системі А.С. Макаренка. Його наукова методика виховної роботи з дитячим колективом включала поєднання навчального процесу з продуктивною працею, моральним, фізичним та естетичним вихованням [8]. Великий внесок зробив педагог також у розвиток і становлення теорії родинного виховання. На тверде переконання педагога, людина стане тим, ким стала до п'ятирічного віку [7, 434]. Адже виховання починається з народження дитини.

Характерною особливістю виховної системи А.С. Макаренка був пріоритет суспільного над особистим, спонука до колективної діяльності, погляд на особистість як засіб досягнення суспільних цілей. Ці постулати, напевно, були даниною комуністичним ідеалам, які тяжіли над суспільством і школою зокрема, і не меншою мірою продиктовані репресивним режимом. Проте деякі аспекти цієї системи можна розглядати як позитивні: підготовка учнів до життя за жорстких суспільних умов, висока відповідальність, громадянська свідомість, що їх культивували в навчальних закладах такого типу.

Виховна система колективного трудового виховання ґрунтувалася на знанні та використанні психологічних особливостей юнацького та підліткового віку, для якого характерні прагнення до самоствердження, оптимістично-максималістські погляди на життя, емоційно-піднесене сприйняття життя. Метою виховної системи А.С. Макаренка було формування колективу на діалектично-матеріалістичних засадах. Методологічні підходи відповідали соціальному замовленню на колективне виховання учнів. Головними були системний, діяльнісний, суспільно зорієнтований підходи.

Виховання колективістських якостей, соціальне загартування були визначальними різновидами соціально-педагогічної діяльності. Кінцевою

метою виховання була суспільно спрямована особистість, готова до боротьби за суспільне щастя. Ключовими якостями нової людини, які потрібно було виховати в учня, вважали соціальну активність колективіста, високий рівень політичної та економічної грамотності, кваліфікованість трудівника – робітника-господаря, відповідальність перед колективом та суспільством. Особистісні якості визначались формуванням характеру (працелюбності, дисциплінованості, ініціативності), зовнішніми проявами (такими, як колективізм, відданість справі колективу), політичним вихованням (відданість Батьківщині, класовий патріотизм, пріоритет цінностей партії), знанням аспектом (практичний досвід колективної діяльності, відповідність парадигм освіти потребам суспільства).

Виховна система А.С. Макаренка розроблялась як модель майбутнього «нового» суспільства [2]. Залучення учнів до колективної діяльності на засадах оптимістичної віри в дитину, довіри, високих вимог та водночас поваги до неї, паралельної дії поєднувало елементи авторитарної виховної системи з гуманістичними елементами. Ці принципи визначали закон розвитку колективу: рух уперед і розвиток. Відтак були втілені ідеї різновікових загонів та самоврядування, включення колективу в систему соціальних ролей. Значний інтерес викликає розвиток теорії трудового виховання А.С. Макаренка в практичній діяльності українських педагогів В.О. Сухомлинського, І.Г. Ткаченка, О.А. Захаренка та В.М. Сиволоба. Звичайно, неоднозначність та суперечливість функціонування педагогічної системи А.С. Макаренка в різні періоди розвитку школи в Україні та за її межами очевидна. У різні роки вона була і залишається предметом наукових досліджень, стала поширеною у практиці роботи шкіл.

Метою статті є аналіз шляхів реалізації гуманістичних елементів педагогічної системи А.С. Макаренка, зокрема таких, як принцип виховання особистості в колективі й через колектив і принцип виховання шляхом поєднання навчання і праці (трудового виховання), у практиці діяльності авторських шкіл в Україні II пол. XX ст.

У творчому досвіді роботи педагогічного колективу Павлівської середньої школи під керівництвом В.О. Сухомлинського втілено багато

гуманістичних ідей А.С. Макаренка. Сам В.О. Сухомлинський називав А.С. Макаренка своїм учителем [12, 654]. Його педагогічна система є сплавом педагогічної практики, теоретичного аналізу та педагогічного таланту. В.О. Сухомлинський уважав, що соціальний і моральний прогрес суспільства вирішально залежить від того, як люди, що утворюють це суспільство, ставляться до праці, оскільки вона є джерелом не лише матеріальних і духовних благ, але й цікавого повноцінного життя. Знання дитини, усіх, хто її оточує, як уважав В.О. Сухомлинський, – це наука про людину, «людинознавство». Уведення дитини у світ людинознавства пробуджує її думки, почуття, волю до самовизначення. Розповіді (чи будь-яка інша інформація) про велике, героїчне не можуть залишати самого вихованця байдужим. Важливо, щоб та інформація, носієм якої є вчитель, викликала інтерес і спонукала до особистої діяльності. «Піднесення людини я уявляю собі як глибоку моральну роботу розуму і серця, сенс цієї роботи полягає в тому, що людина готується духовно, морально до самовиявлення, до того, щоб розкрити себе» [10, 467].

Приділяючи належну увагу особистості, водночас В.О. Сухомлинський важливою умовою виховання вважає «єдність колективного та індивідуального, громадського та особистого» [10, 225]. З ідеями педагогічної системи А.С. Макаренка корелює думка В.О. Сухомлинського про те, що вплив колективу на морально-духовний розвиток особистості виявляється в усвідомленні учнем духовної спільності, готовності відстоювати свої переконання, що, у свою чергу, виявляється у спільній діяльності. Духовне життя людини визначається сутністю та характером її ставлення до інших людей, своїх рідних, самої себе, природи і реалізується в діяльності. Від відносин у колективі залежить реалізація індивідуальної сутності особистості: «для успішного розв'язання цього завдання треба враховувати закономірності духовного життя дитини, що залежить від її вікових особливостей, зумовлюються складністю і багатогранністю процесу формування духовного світу людини» [11, 233].

Залучення учнів різних вікових категорій до колективної діяльності в навколишньому середовищі може мати різний характер: дослідницька робота, спостереження, виконання проєктів; робота в майстернях:

випилювання, залучення учнів до народних ремесел; відновлення пам'яток природи, культури. Проте, як і А.С. Макаренко, В.О. Сухомлинський не вважав працю самоціллю. Він наголошував, що лише та праця може бути педагогічно доцільною, яка дає особистості радість й усвідомлення власної значущості. У такому разі праця буде умовою повноцінного фізичного та психічного розвитку особистості, становлення її соціальної ролі. Наявність пришкільних ділянок сприяє налагодженню науково-дослідницької спільної праці учнів та вчителів.

У контексті трудового навчання В.О. Сухомлинський важливу виховну роль відводив природі і праці у спілкуванні з природою, яка є важливим чинником всебічного розвитку особистості. Спільна праця учнів у природі сприяє розвитку їхніх духовно-психічних і фізичних сил. Залучення учнів до праці на полі, фермі, науково-дослідних ділянках стимулює засвоєння знань, розвиток ідей та способів їх утілення. Творча праця в природі сприяє розвитку громадянських якостей особистості учня, на важливості яких наголошував А.С. Макаренко. У процесі догляду за рослинами, тваринами учні навчаються розуміти світ природи, у взаємодії з якою відбувається розвиток морально-духовної сфери учня. Усвідомлення себе часткою цієї природи розвиває у нього почуття відповідальності за дії людини відносно природного середовища. Однак залучення учнів до праці в природі не повинно бути мотивованим тільки споживацькою метою. Педагог веде учнів до розуміння ролі природних ресурсів, дії природних законів, розуміння відповідальності за злочинні дії в природі. На думку В.О. Сухомлинського, «активне спілкування з природою за допомогою розумної, цікавої суспільно корисної праці – це, образно кажучи, місток, що з'єднує знання з ідеями, веде до становлення громадянина» [11, 100].

Вагомий внесок у розвиток теорії трудового навчання зробив друг і послідовник В.О. Сухомлинського – І.Г. Ткаченко. Його освітня і педагогічна діяльність репрезентована цілісною самодостатньою педагогічною системою. Під керівництвом І.Г. Ткаченка у практичній діяльності Богданівської середньої школи № 1, що на Кіровоградщині, великою мірою втілено гуманістичні ідеї А.С. Макаренка. Автор понад ста наукових праць, які лягли в основу десятків дисертаційних досліджень,

І.Г. Ткаченко реалізовував на практиці коло розроблених ним теоретичних принципів: система трудового виховання, продуктивної освіти учнів, соціалізація особистості в діяльності виробничих бригад [14]. Наукова та освітня діяльність директора Богданівської середньої школи Кіровоградської області є прикладом творчого втілення та розвитку гуманістичних ідей А.С.Макаренка. Система навчально-виховного процесу в Богданівській школі ґрунтується на загальних принципах трудового виховання, розроблених А.С.Макаренком та розвинених В.О.Сухомлинським, з метою формування позитивних мотивацій до засвоєння знань та їх творчого застосування в повсякденній практичній діяльності. Особливе місце в педагогічній моделі І.Г. Ткаченка відведено поєднанню знань з основ наук і трудового навчання. І.Г. Ткаченко зреалізував принцип єдності трудового виховання та всебічного розвитку учнів: інтелектуального, естетичного та фізичного через активну роботу на уроках, факультативних заняттях, в учнівських бригадах, у наукових товариствах, гуртках [13].

Теоретико-практичне осмислення трудового виховання І.Г. Ткаченко виклав у монографії «Богданівська середня школа» [14], де науково обґрунтував основи організації праці дітей на уроці. Він висловив думку, що навчальна праця потребує вивчення наукових основ сучасного виробництва та прогресивних технологій, і став ініціатором запровадження поглибленої профільної трудової підготовки учнів старших класів. Цей досвід набув поширення у школах різних областей України. Система підготовки учнів до праці охоплювала всю структуру школи. В початкових класах учні з перших днів залучалися до суспільно корисної праці [15, 42 – 43]. У середніх і старших класах дедалі більшого значення набувала праця та уроки виробничого навчання. Вагоме місце в системі трудового виховання відводилось і в старших класах. Проте педагоги не обмежувалися тільки організацією трудового навчання та виховання учнів. Пріоритет діяльності цього педагогічного колективу був визначений взаємозв'язком праці та навчання. У процесі викладання курсу виробничого навчання у школі були розроблені і застосовувались такі типи уроків: підготовчі уроки, уроки засвоєння нових знань і формування практичних умінь і навичок, уроки тренувальних вправ, уроки-семінари,

контрольно-залікові уроки, лабораторно-практичні заняття з виробничого навчання. Широкого впровадження набув метод навчально-технічних досліджень, у процесі якого учні залучались до дослідження та експериментальної перевірки певних технічних явищ.

Важливим чинником формування особистості учня в Богданівській середній школі були трудові традиції, шкільні свята, які були і результатом, і засобом трудового виховання. Система трудового виховання в Богданівській середній школі передбачала залучення всіх учнів 1 – 10 класів до дослідництва на шкільній навчально-дослідній ділянці і на навчально-дослідному полі учнівської виробничої бригади. У 1965 р. тут було створено учнівське наукове товариство «Юний дослідник», яке об'єднувало гуртки натуралістів, тваринників, квітників, агрохіміків, мічурінців.

Розвиток гуманістичних ідей педагогічної системи А.С. Макаренка у 1960 – 70-х рр. дістав оригінальне втілення в авторській моделі Сахнівської середньої школи під керівництвом О.А. Захаренка. Застосовуючи принципи трудового навчання, О.А. Захаренко відстоював переконання, що діти мають працювати щоденно і без примусу з боку дорослих. Для цього їх треба просто заворожити, захопити корисною і цікавою справою, щоб їм було цікаво довести почате до кінця. Особливість підходу О.А. Захаренка до трудового навчання полягала в тому, що праця, він уважав, має бути не лише корисною, а й приємною для учня.

Трудове навчання в Сахнівській школі здійснювалося за головними сільськогосподарськими професіями. Тут діяв центр технічного прогресу, автодром, обсерваторія. Залучення учнів до технічної творчості, дослідницько-пошукової діяльності сприяло розвитку інтелектуальних здібностей і творчих обдаровувань учнів. Чільне місце у структурі Сахнівської школи посідав культурно-виховний центр, через діяльність якого реалізовується принцип виховання в колективі. Тут був хореографічний зал, музична школа, гуртки художньої самодіяльності, ляльковий театр, художня та балетна студії тощо.

У школі функціонувало реальне самоврядування, а це не гра в «день самоврядування», що виховує в учнів відповідальність. У школі зуміли створити атмосферу загальної зацікавленості в результатах справи:

«кожний готовий допомогти, активно залучитися до роботи» [3, 25]. В основі організації та функціонування навчально-виховного середовища Сахнівської загальноосвітньої середньої школи лежала теза про те, що «в центрі уваги спостережень, роздумів, планів учителя повинна бути конкретна особистість» [3, 25].

Виробниче навчання також лежало в основі діяльності Новопокровської середньої школи, яка започаткована у 1963 р.; у 1995 р. її перейменовано в Новопокровську педагогічну гімназію-інтернат, на базі якої було зреалізовано гуманістичну модель школи-господарства. Система роботи цієї школи складалась із таких факторів: залучення учнів до педагогічно доцільної суспільної та виробничої праці, налагодження гуманних взаємин у шкільному колективі, реальне самоврядування в побутовому житті та праці, врахування економічних важелів (учні отримували зарплату за свою працю).

Діяльність цього закладу середньої освіти була об'єктом педагогічних досліджень багатьох українських учених. Так, В.М. Мадзігон у монографічному дослідженні «Продуктивна педагогіка» писав: «Аналіз якості загальноосвітньої і трудової підготовки учнів Новопокровської школи показав, що рівень їх знань і вмінь є значно вищим порівняно з учнями кращих шкіл Дніпропетровської області. Досягненню таких результатів сприяє система трудового виховання учнів у процесі класної та позакласної роботи» [4, 282]. Також досвід роботи Новопокровської гімназії на початку 1990-х рр. вивчав О.С. Мельниченко [9, 80 – 81]. Він зауважував, що сучасна матеріально-технічна база сприяє забезпеченню базової середньої освіти та профільної підготовки вихователів дитячих дошкільних закладів, бібліотекарів, бухгалтерів, економістів тощо. Розвиток творчих здібностей учнів у навчально-виховному процесі сільських загальноосвітніх закладів досліджував І.С. Волощук. Результати своїх досліджень він подав у низці наукових статей, а також у монографії [1].

До структури Новопокровської школи з виробничим навчанням входили: учнівська виробнича бригада, пришкільне госпрозрахункове підсобне господарство, навчально-виробниче поле, свиноферма, кролеферма, фруктовий сад, автотракторний парк і сільський навчально-виробничий комбінат. Новопокровська школа забезпечувала повну

середню освіту для учнів Солонянського району та випускників восьми класів багатьох областей України. Були обладнані спеціальні класи для теоретичної підготовки з правил дорожнього руху, столярна майстерня. Учні школи власноруч ремонтували шкільні приміщення, виготовляли вікна, двері; працювали в теплиці, навчально-виробничому саду, на навчально-виробничому полі, у квітнику. На 50 га поля учні вирощували різні культури, збирали високі врожаї зерна, насіння квітів та інших культур, овочів. Частина вирощеної продукції використовували для харчування учнів в їдальні пришкільного інтернату, частину – на корм для худоби та на продаж. За отримані від продажу гроші школа розбудовувала матеріальну базу; оплату праці учнів здійснювали також з цих грошей. Виробниче навчання тут не було формальним. Як свідчать дослідження [4, 282], високий рівень загальноосвітньої підготовки учнів поєднувався з якісною виробничою підготовкою та початковою професійною. Вибір напрямків такої підготовки не випадковий: було враховано потреби Солонянського району в кадрах для розвитку сільського господарства. Діяльність виробничих бригад Новопокровської школи не була грою у трудове життя – діяльність у виробничій бригаді, підходи до її самоорганізації, повний госпрозрахунок, самоврядування були самим життям. На базі Новопокровської середньої школи з виробничим навчанням відбувалися республіканські зльоти юних механізаторів. У різні роки з цієї школи виходили випускники із середньою освітою та кваліфікацією спеціаліста (столяра, водія, тракториста, швачки, молодшої медичної сестри, вихователя дошкільного дитячого закладу, бухгалтера, бібліотекаря).

Праця в Новопокровській середній школі не була самоціллю. Школа сприяла всебічному розвитку учнів. Феномен Новопокровської середньої школи з виробничим навчанням полягає в тому, що вона функціонує і в наші дні, зберігши кращі здобутки оригінальної освітньої системи. З 1995 р. на базі Новопокровської середньої школи з виробничим навчанням функціонує Новопокровська педагогічна гімназія-інтернат (директор – Заслужений учитель України В.М. Сиволоб). Гімназія здійснює освітній процес за трьома напрямками – гуманітарним, природничим, технологічним. Навчання у 8 та 9 класах – пропрофільне, у 9 та 10 класах –

профільне. Так, у 8 та 9 класах (крім опанування інваріантної складової базового навчального плану) учні за рахунок годин варіативної частини вивчають російську мову, інформатику, креслення, основи вибору професії, основи природничого експерименту, валеологію, екологію, етику та естетику, мають додаткові заняття з фізкультури. У 9 – 10 класах здійснюють допрофесійну та професійну підготовку. Один день на тиждень учні вивчають теорію та практику однієї з обраних ними професій. Для вправління в практичній їзді на автомобілі використовують час літньої практики та позаурочний час. Розклад складають відповідно до напряму профілізації та змісту професійної підготовки для кожної групи учнів. Матеріальну базу профільного навчання, а також допрофесійної та професійної підготовки утворюють обладнані відповідно до сучасних освітніх та технологічних вимог навчальні кабінети, а також автомеханічний комплекс, столярна майстерня, шкільна бухгалтерія.

Методичну роботу у школі-гімназії здійснюють з урахуванням досягнень сучасної психолого-педагогічної науки, у тісній співпраці з кафедрами педагогіки та психології Криворізького державного педагогічного університету, Дніпропетровського аграрного університету, Нікопольського медичного училища, з якими укладено відповідні угоди про співробітництво. Зазначені заклади середньої та вищої професійної освіти надають науково-методичну допомогу з питань оптимального співвідношення змісту і технологій освіти, проведення експериментальних досліджень з упровадження інноваційних педагогічних технологій. На базі школи-гімназії проводять спільні науково-практичні конференції, семінари. За результатами спільної науково-пошукової роботи видають науково-методичні рекомендації, посібники для учнів з профільних курсів та спецкурсів, авторські навчальні програми.

Разом з атестатом про повну загальну середню освіту випускники Новопокровської школи-гімназії отримують кваліфікаційне посвідчення про оволодіння однією з професій: вихователя дошкільного навчального закладу, бібліотекаря, молодшої медичної сестри, швачки, водія, бухгалтера. Майже 60% випускників школи-гімназії продовжують навчання в закладах вищої освіти, інші здебільшого працюють за здобутими у школі-гімназії спеціальностями. За роки існування ця сільська

школа підготувала понад 7 тис. випускників. Серед них працівники сільського господарства різних професій, учителі, лікарі. Майже 30% учителів цього району є випускниками Новопокровської середньої школи з виробничим навчанням, пізніше – Новопокровської педагогічної гімназії-інтернату. У приватній розмові з автором статті директор Новопокровської педагогічної гімназії-інтернату, людина-легенда (адже він працює на посаді директора з 1963 року!) сказав, що найпершою і найкращою рисою педагога має бути любов до дитини, любов до людини.

Отже, модель трудового виховання в оглянутих нами авторських школах добре структурована: чітко визначено мету, завдання, зміст і технології, засоби реалізації (різні види суспільно корисної праці, трудового навчання, виробничої праці, продуктивної праці, діяльність виробничих бригад), продумано тематичні екскурсії за різними галузями виробництва, гурткову діяльність. Водночас аналіз методологічних підходів до розвитку й творчого переосмислення та втілення розробленої А.С. Макаренком моделі трудового виховання і виховання в колективі й через колектив свідчить про контекстуальний характер її історико-педагогічної динаміки у річищі суспільних традицій II пол. XX ст. Перевага суспільного над особистим, доцільного над ціннісним асоціюється з розвитком моделі колективного трудового навчання, в якому простежуємо тенденцію наближення змісту та організаційних форм трудового виховання не лише до сільськогосподарського виробництва й до праці на промисловому виробництві, але у сфері культури та побутового обслуговування. Характерно, що досить чітко можна простежити зміну акцентів змісту трудового виробничого навчання та виховання, спрямованих на сільськогосподарське виробництво. Запроваджуються нові змістові лінії, як-от: науково-дослідна діяльність у різних галузях сільського господарства; практичний компонент змісту освіти посилюється вивченням нових технологій організації виробництва.

Свого часу ідеологічний компонент моделі трудового виховання був поєднанням соціалістичних ідеологем із загальнолюдськими цінностями: вихованням моральності у праці, прищепленням одвічних ідеалів – добра, справедливості тощо. Суперечливість і суспільно-політична зумовленість такого поєднання очевидна. Проте послідовники ідеї трудового навчання

А.С. Макаренка – В.О. Сухомлинський, І.Г. Ткаченко, О.А. Захаренко та В.М. Сиволоб – наповнювали її за нових умов новим змістом. Діяльність сільських шкіл будувалася на головних, у розумінні цих педагогів, принципах трудового виховання: єдності трудового виховання та розумового розвитку; діагностиці та розвитку індивідуальних якостей та здібностей до певної праці, причому суспільно корисної праці; ранньої інтеграції дітей у продуктивну працю; творчого характеру праці; спадкоємності генерацій у трудовій діяльності; єдності праці та багатогранності духовного життя.

Завдяки творчому розумінню ідеї трудового виховання А.С. Макаренка, акцентуації на її гуманістичних елементах та інтерпретації її крізь призму власної духовної та професійної педагогічної зрілості, на ґрунті суперечностей у практиці діяльності авторських шкіл В.О. Сухомлинського, І.Г. Ткаченка, О.А. Захаренка та В.М. Сиволоба проростали й розвивалися паростки гуманістичної педагогіки – педагогіки людини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Волощук І.С. Педагогічні основи розвитку творчих здібностей молодших школярів в умовах сільської загальноосвітньої школи: Автореф. дис. ...д-ра пед. наук. – М., 1969.
2. Гетманец М.Ф. А.С. Макаренко и концепция нового человека в советской литературе 20-30-х гг. – Х., 1978.
3. Захаренко О.А. Джерела творчості // Слово до нащадків. – К., 2006.
4. Мадзигон В.Н. Продуктивная педагогика. Политехнические основы соединения обучения с производительным трудом. – К., 2004.
5. Макаренко А.С. Проблемы воспитания в советской школе // Педагогические сочинения: В 8 т. – М., 1984. – Т.4.
6. Макаренко А.С. Проблемы школьного советского воспитания // Педагогические сочинения: В 8 т. – М., 1984. – Т.4.
7. Макаренко А.С. Твори. – К., 1954. – Т.4.
8. Макаренко А.С. Трудовое воспитание. – Минск, 1977.
9. Мельниченко О.С. Сільські навчально-виховні заклади України. – Полтава, 1995.
10. Сухомлинський В.О. Людина – найвища цінність // Вибрані твори: в 5 т. – К., 1977. – Т.5.
11. Сухомлинський В.О. Розмова з молодим директором // Вибрані твори: В 5 т. – К., 1976. – Т.4.
12. Сухомлинський В.О. Сто порад учителю // Вибрані твори: В 5 т. – К., 1976. – Т.2.
13. Ткаченко І.Г. Готувим хазяїна // Комсомольська правда. – 1984. – 21 января.
14. Ткаченко І.Г. Богданівська середня школа ім. В. І. Леніна. – К., 1975.
15. Ткаченко І.Г. В.О. Сухомлинський про принципи трудового виховання молоді // Організація продуктивної праці школярів: Тези доповідей республіканської науково-практичної конференції, Хмельницький, 12 – 13 травня 1988 р.. – К., 1988.